

London befogad...

Kit fogad be? Például a futballistákat, a világ minden tájáról. Nemcsak befogadja – csábítja őket, és ebben a csábításban orosz milliomos játszik kulcsszerepet, övé a csapat, mert övé a pénz. Chelsea: ez ma nem egyszerűen London egyik városrészét jelenti, sokkal többet annál – a világ talán legjobb, legdrágább futballcsapatát. London, pontosabban Wimbledon régóta, évről évre várja, és persze nem hiába, a teniszezőket is, a (nem hivatalos) füvespályás világbajnokságra. London természetesen befogadta az egykori brit világbirodalom, a Nemzetközösség polgárait, demokratikusan (vagy konzervatívan), tehát bőruk színére és vallásukra való tekintet nélkül. Befogadta következképpen azokat is, akikből (vagy akik fiaiból-lányaiból) mára terroristák lettek, odahaza vagy egy másik földrészen robbantgatnak-robbantgatnak. Hát hogyne fogadta volna be a magyar ötvenhatos menekülteket s a még korábban Angliát választó írókat, filmeseket, olyanokat, mint Arthur Koestler, Szabó Zoltán, Cs. Szabó László, Korda Sándor vagy a nemzetközi PEN-ben magas funkcióba jutott Tábori Pál. Többségük igazán békés, hasznos alattvaló lett, ha nem is feltétlenül király(nő) párti, miközben őrizte-gyakorolta magyar kapcsolatait, a magyar kultúrában kivívott rangját. Cs. Szabó, Szabó Zoltán kétségbevonhatatlanul. Tábori pedig segített, ahol tudott, neki is köszönhető, hogy a PEN meghívójára nehéz időkben útlevelhez jutottak erdélyiek. (Mert hiába írta, 1974-ben, Szabó Zoltán: „Útleveleknek nem vagyok barátja: a múltból annyi biztosan irigylésre méltó, hogy a hajdani utas passzus és vízum nélkül kelhetett át az országok határain” – maradt az irigylés, illetve a remény, hogy majd az Unión belül újra így lesz, már annak, aki belül kerül

az integrációs határokon.) Sebestyén járt Tábori Pál házában, a keskeny lépcsőn feljutva a valahányadik emeleti szobába, személyesen köszöntö meg a PEN-passzust. Siklós Pistával mentek, rövid tisztelgésre.

Azóta sok víz lefolyt a Temzén, a földalatti állomásain pedig (legalábbis az első alkalommal) sikerrel robbantottak - de mégsem olyan sikerrel, hogy a londoniak bezárkóztak volna. Ha így van, meg kellene próbálni a Wembley Park vonalán, a sötét színűn eljutni a West Hampstead megállóig, onnan gyalog a közeli West End Lane-re, újra megkeresni a Saint Jame's Mansions-t, a Szent Jakab tanyát, a 7-es számnál becsengetni, hát-ha működik még Siklós Pistáéknál a „vendégfogadó”, a Szepsi Csombor Kör mindmáig páratlan ingyen szállodája (mert hogy itt nem csupán szállást, reggelit, néha ebédet-vacsorát kínáltak, hanem családi környezetet is, nem utolsósorban pedig intellektuális eszmecserét, sőt alkalmi bejárást a BBC magyar osztályára). Lehetne ennél jobb helyet találni egy kiadós beszélgetésre emigrációról, drámaírásról és színházról, netán a terrorizmus természetrajzáról? Sebestyén nem tudja, járt-e már ebben a házban Csé vagy Szabó Zoltán, most viszont eljöhethének, s alighanem el is jönnek, ha megtudják, kiket várnak ide, például Páskándi Gézát, Székely Jánost, sőt Szabédit is és a kolozsvári színházat újabban (ismét) nagyra tevő Harag Gyurit, a rendezőt, színészeivel együtt, Héjja Suncival, Péterffy Gyuszival, Vadással. George Cushingra biztosan számíthatnak, ő mindig első kézből szerezte az információkat magyar ügyekben, már hatvan éve, Eötvös-kollegista korában. Utóbb a Szabédi Napokon is részt vett, akkor azonban Kolozsvárt magával Szabédival nem találkozott.

Siklós Pista nyit ajtót. Sebestyénnel utoljára 1990 legelején találkoztak, mégpedig a Mikes Kelemen utcában. Visszautazása előtt levelet hagyott hátra, a lakásból való távozásakor ugyanis a házigazdái nem voltak otthon. „Igazán nagyszerű volt Veletek együtt lenni s így bizonyosan immáron együtt maradni.” Persze, másfél évtized múltán, az új találkozás előkészítése érdekében illetet volna egyeztetni, nincs-e épp lakója a Szent Jakab tanya vendégszobájának; de nem ő volna Siklós István, ha nem így köszöntené a váratlan vendéget:

- Nagyszerű!

Jöhetnek szóval a többiek is. Így értelmezi Sebestyén az összeölelkezést. Csak azt kell majd eldönteni, hol ülnek le ennyien. A válogatott itallokkal megrakott asztal körül, a dolgozószobában biztosan nem férnek el, a tágas előszobában sincs annyi fotel - marad a konyha, legfeljebb a család kiszorul egy kis időre. Sebestyén szabadkozna (noha nincs pillanatnyilag más lehetőség, s ha volna is, azt nem akarja igénybe venni), de fölösleges.

- Tudhatod, itt nem érvényesül semmiféle írott szabály, akkor van ösz-szejövetel, amikor van érdekesnek ígérkező mondanó, előadó.

Amíg befutnak a helybeliek, némi unszolásra hajlandó István bevezetni a vendégeket a saját élettörténetébe, a Szepsi Csombor Körnek otthont adó világba.

- Ami Angliát illeti: itt található a legtöbb türelem az emberekben, a szomszédok alig ismerik egymást, tiszteletben tartják a magánéletet, az egyént - nagybetűvel írják az Én-t és föltételezik a jót egymásról, nem tolakodók, hűvösek, udvariasak, érzelmeiket és bajaikat nem zúdítják egymásra, és még sorolhatnám a jól ismert alkati meghatározókat: ridegséget, keménységet, képmutatást, kíméletlen anyagiasságot, pénzszerzés tiszteletét, sok-sok ellentmondást - de hát végül is ami itt tartott, hogy nem várják el ebben az országban senkitől a beilleszkedést, beolvadást - vagyis hát mindenki megmaradhat annak, aki lenni akar.

- Hát éppen erről van szó - csapna rá londoni barátja szavaira Sebestyén, július 7-ére és július 21-ére utalva; de látva megütközését, nem a mostani történésekkel folytatja, hiszen Pista azokról már nem tudhat - vagy mégis? -, emlékezteti viszont egy jóval korábbi, 1980. májusi, tulajdonképpen szerény-szolid keretek közt lezajlott iráni-londoni épületfoglalásra (a visszafoglalás majdnem vérmentes sikeréért a rendőrséget dicsérték); amikor másodszor járt itt, a Szepsi Csombor Körben, a lengyelek házában bérelt terembe meghirdetett előadásra az erdélyi irodalomról majdnem elmaradt, mert a környék napokig le volt zárva a terrorista akció miatt. Boldog békeidők, hol volt még akkor az al-Kaida...

Cs. Szabó érkezik. Őt kell kérdezni; ha nem a jelenből, hát a történelemből van kész, pontos válasza.

- Közép-európai vagyok, és szemem előtt annyi rémkép vált valósággá! Gránittá, legalábbis a külső burkolása. S a szabadság nem Isten visszavonhatatlan, különleges ajándéka egy választott népnek a Temze-parton. Angliában nem azért volt s van még - megnyirbálva - szabadság, mert annak idején Milton szárnyalón, Locke száraz okfejtéssel, Bentham radikálisan, John Stuart Mill nemes lelkű értelemmel és Bagehot ragyogó publicista tehetséggel meggyőzte honfitársait, áthódította a szabadság oldalára, bár szavaik lassan leszűrődtek a növekvő politikai öntudat hajszálerein. Mégis többet számított, hogy a szigetlakók egyszerűen rájöttek: hasznosabb a kockázatos szabadság, mint az Isten kegyelméből való zsarnokság, akármilyen atyai. Előbb volt ez a fölismerés: a közhaszoné, csak aztán jött a nemesítő szép szó, következtek az igazoló elméletek. Megfordulhat a kocka. Ha a kijátszott, hitevesztett, csüggedő többség a rosszul

funkcionáló, hajdani mintaországban ráun a gyötrőn elnyúló anarchiára, s úgy érzi majd egyszer, hogy nincs köszönet a szabadságából, mert kórházi ápolástól postai kézbesítésig csak ráfizet, Anglia is átváltozhatik rendőrállammá, hogy utána komputerrel káderezett patkányok félelem és undor nélkül lépjenek az utcára, s pontosan eljussanak munkahelyükre.

Eljussanak munkahelyükre... Félelem nélkül... Hát ez bizony ma napirenden van, nem kell Bagdadig elmenni... De hagyjuk beszélni Csét, még nem fejezte be, amit Angliáról első menetben mondani akar.

- Változatlanul bízom a közemberben, türelmében, jóindulatában, szerénységében, ha saját személyéről van szó - s ha lángelme, még szerényebb -, önvédelmi és másokat is gatyába rázó tróféás kedvében. Spontán ugrató természetükre gondolok, nem foglalkozásszerű televíziós vicfi sztárok elviselhetetlen humorérzékére. Nagy restellkedve beismerem, hogy az utolsó években el-elkapott az öncsúfoló kétely: te lettél volna az a meghatott jövevény, aki számár fővel, negyedszázad előtt, valamikor a koronázáskor leírtad gyakran idézett, legnépszerűbb két verssorodat: *add vissza emberméltóságomat / utolsó sziklaváram, Anglia!* Ugyan, ugyan, sziklavár? Homokvár! S emberméltóságomat a bürokrácia elharapódzó rákfeneje itt is szétrágja, nem hogy visszaadná! Aztán észre tértem, magamhoz térítettek barátaim a Paddington pályaudvar körül: az újságárus, ablakmosó, levélhordó, gázszerelő, a liftkezelő a földalattin s az altiszt a Rádióban, észre térítettek, mert van még fülem, hazai barátok meséi - óh, nem a rendszerről, arra nem pocskoltunk időt -, hanem a mindennapokról: hogyan él magyar a magyarral? Ráismertem mindarra, ami elvándorlásom előtt ott vagy felbőszített, vagy szórtan szenvedést okozott. Tehát igenis, azért is, inogva utolsó sziklaváram, Anglia! Az ember azt az országot gyűlöli meg, amely befogadja, mondtam keserű tréfával emigrációm elején, de fordítva is igaz: idők múltán lokálpatrióták leszünk, s az emigráns író azt a helyet veszi védelmébe, ahol él.

- Viszonyunk hazai barátainkhoz s az új látogatókhoz eléggé ironikus. Kiadási bajokkal küszködünk mind, kisebb csoda minden megjelenés, ők viszont úgy postázzák olykor harmadrendű forgácsaikat, mint a Delphi jósdának. Nem azért, mert ugyanúgy olvasnak minket, mint mi őket, hiszen csak ritkán férnek a dolgainkhoz. Hanem azért, mert a megszépítő messzeségben vagyunk, túl a hegyeken. Velünk nincs bajuk, perük, nem vagyunk vetélytársak, nincs fűrészsorszámunk. Némelyikük megtesz erkölcsi fórumnak, s érthetően elvárja, hogy igazoljuk.

Szabó Zoltán - ő is már itt van, a Szent Jakab tanyán - a restséget nehezményezi (akárcsak Csé, a hatvanas-hetvenes évek tapasztalatait általánosítja), a disszidens szót kifogásolja.

- Íróként irodalomnak nem disszidense az, aki az országon kívül ír a népe nyelvén, vagy a magyar irodalomról ír más nyelveken! Még az se jellemezhető ezzel a szóval, aki műveit nem az anyanyelvén írja: Beckett nem „disszidense” az írek irodalmának, mivel Párizsban él s francia művekkel és angol változatukkal tágítja a közlés és a művészet lehetőségeit... A rest-ség - Magyarországon - nem egyedül a nyugati országokban élő magyar írókkal kapcsolatban jelentkezett. Ez érvényesült a hatvanas években Erdély, Szlovákia és a Vajdaság magyar írói felé is, ha ötvenévesnél fiatalab-bak lévén, múltjuk nem sorozhatta be őket a 45 előtti marxista mozgalmak harcosai közé. Az, hogy Románia, Jugoszlávia és Csehszlovákia politikai rendszere rokonítható a magyar politikai viszonyokkal, a magyarországi irodalom hivatalosait sokáig csak arra buzdította, hogy tüzetesen a szomszéd államok cseh, szlovák, jugoszláv és román íróival foglalkozzanak. A nyugat-európaiak viszont a magyarországiaknál lelkiismeretesebben figyel-ték a szomszéd országok magyar irodalmát, talán mert a kolozsvárit vagy a kassait kevésbé érzi vidékinek a párizsi vagy londoni, mint a budapesti.

Cushing professzor úr a londoni nézőpontot erősíti meg.

- Pest vonzása már nem olyan erős, mint ahogy volt a század (a XX.) elején, de ez a helyzet új lehetőségeket nyújt olyan kulturális központok-ban, mint például Újvidék, Kolozsvár vagy Cleveland. Közvetítő szerepe mindig lesz Pestnek, s ennek fontosságát nem lehet túlbecsülni. Optimis-ta vagyok. Ha visszapillantok a múltba, és szemlélem a magyar irodalom csaknem nyolcszázados történelmét, el kell ismernem, hogy még a leg-mostohább körülmények között is mindig új értékekkel tudta gazdagítani az európai kultúrát.

- Ugyanakkor felhívnam a figyelmet egy lényeges különbségre az angol és a magyar irodalom között. Aki Londonból szemléli a magyar irodal-mat, annak el kell mondania: Angliában nemzeti irodalom nincs, soha nem is létezett. Tehát a nemzeti irodalom fogalma ismeretlen. Csak angol nyelvű irodalom van, és az író sem a nemzethez, sem a nemzet nevében nem ír, tehát nincs közéleti szerepe. Persze, véleményét nyilváníthatja egyes politikai és társadalmi problémákról, de senki sem várja el tőle, hogy befolyásolja a közvélemény alakulását. Az irodalom tehát többnyire öncélú.

Sebestyén londoni színházakban meg Stratfordban átélt előadások nem halványult emlékével, különösen pedig a Brook-féle *Lear királynak* és a *Szentivánéji álom*nak szó szerint életre szóló élményével szeretne közbe-kérdezni, Shakespeare talán legjobb magyar tudóját, Cs. Szabót hallani – és Szabédit is megszólaltatni – a Cushing által kifejtett „Angliában nemze-ti irodalom nincs” kérdésben. Látja azonban, hogy Siklós Pista füstölés közben erősen bólogat, vagyis szólásra készül. Sebestyén a West End Lane-t valamikor szintén megjárt Bálint Tibi hangját hallja, a búcsúztatójában Ist-vánt jellemző mondatokat. Siklós most is így áll az asztalnál, így hallgat, mérlegel.

- ... úgy tapasztaltam, csak akkor beszél, ha fontos mondandója van; s még azt is nagyon átgondolja, miközben szivarjának füstjében többször is szelíden rábólint ott saját méházatára. Ha pedig nézett, egyszerre nagyon közlről és nagyon távolról tudott nézni, az idő fekete kövei mögöl, valahonnan az óind világból...

Siklósnak Beckettről, az emigránsról, a Beckett-darabokról van fontos mondandója. A friss Nobel-díjasról ugyanis. (Ha Veress Dani itt volna, vajon most is tiltakozna? A marosvásárhelyi folyóiratban mindjárt bátran megírta: helyteleníti a Nobel-díj bizottság döntését.) És ezzel már a kerekasztal másik témájához érkeznek.

- Párizs és Franciaország mindenképp döntő volt Beckett alkotói magatartásának kialakításában. Az önkéntes száműzöttség nemcsak társadalmon kívüliséget jelentett - a teljes emberi szabadságot, hogy nem tenyereit rá a közösség kötelező konvencióival -, hanem azt is, hogy sikerült megszabadulnia az anyanyelv asszociációitól, az anyanyelv vaslogikájától. Mert félreviszi, a lényegtől sodorja el. Franciául kezd írni, mert így szüntelen küzdelem a kifejezés. Mert az értelemmel megközelített nyelv szellemében való fájdalmas lemerülés így hozhatja csak fel azokat a szavakat, amelyek a bizonytalanságot, az ellentmondásokat, az elképzelhetlent nem eltakarják, hanem fölfedik... Mintha tudathasadás ellen védekeznek: a cél nem az értelem szövevényeinek kibogozása, nem a feszültségnek feloldása, nem a beleélés, nem az átélhető ábrázolás, hanem az egyirányú költői tapasztalat rögzítése az indulat forrása, a költői arc fölé. A megfogal-

mazott alkotás nem valamilyen meghatározott mondanivaló hordozója, eszköze, hanem a kifejezés bénító korlátainak fölmérése. A jelentésüket vesztett, üresen kattogó mondatokat bontja le – szó és hang és némaság kavargó, örvénylik: az észlelés és az értelem utolsó szalmaszálát is magával sodorva.

Héjja Sunci áll fel, váratlanul, az asztal mellől, Siklós válogatott műveinek vaskos kötetével a kezében. Olvashatná az *ember5húrral* című könyvből is, de úgy látszik, ez a posztumusz kiadvány került a kezébe. Talán vitatkozni akar a beszélő Beckett-képével, az anyanyelvről mondottakkal talán megerősíti azt egy Siklós-verssel. Ahogy mondani szokás (de akik ismerik Suncit, megerősíthetik, ez nem egyszerű közhely, róla szólva), bársonyosan, mélyen zengenek a verssorok:

*nem ciripel a tücsök
csönd a zene
zöngételenek már a zajok
törpe homokvár épül a holdban*

talpakon hámlik a bőr

*terül majd terep a kenyérnek
félelem ellen fölfelel még az izom
fullánkös méh dönög arrafelé*

Ez az ősz szakállú fiú nagy költő. Sebestyén szinte büntudattal néz Siklós Pistára. Tulajdonképpen rég adósának érzi magát, és nem a Szent Jakab tanya miatt (azért is), hanem mert már korábban megsejtett valamit ennek a lírának a különösségéből, pontszerű rejtélyességének értékéből, de mindeddig hallgatott róla. Siklóst feszélyezi, hogy ő került egyszerre az érdeklődés középpontjába, mégis feszíti belülről a magyarázat, a vallomás kényszere.

- Egy valami döntő számomra: az indulat. Hiszen bármennyire is a lét megértésére vagy annak körbejárására törekszik a költő a versben vagy szövegben, a haraghoz hasonló indulat nélkül – legalábbis ami engem illet – azt hiszem, nem jöhetne létre a mű. Az indulatnak vagy ennek a haragyszerű érzésnek az egyik rugója persze az, hogy az ember úgy érzi: a csendet áttörni vagy megszüntetni, a szavak furcsaságait legyőzni és elérni, hogy a szavak jelentést hordozzanak, nem lehet másképp, csak ha ez az indulat titokzatos módon valahogy kirobban.

Szabó Zoltán irodalomeszménye biztosan különbözik a Siklósétól, a felolvasott vers hatása alatt azonban meg kell szólalnia. Amit Sebestyén az

előbb megfogalmazott, ám nem mondta el hangosan, általánosító érvény-nyel hangzik el e kis londoni nyilvánosság előtt.

- Igaz: a külföldi magyar szellemi termés a magyarországit mennyisé- gileg nem közelítheti meg. Minőségileg azonban – attól függően, hogy a kulturáltság hol van süllyedőfélben, hol van emelkedőfélben – alkalomad- tán egyenrangú lehetne vele, bár nem a hatásában; s ez – azoknak, akik a társadalmat az irodalom hatásától féltik, oktalanul bizonyára – megnyug- tató lehetne: a külföldön írt vagy megjelent művek Magyarországon *fűsze- rezői* lehetnének az irodalmi fejlődésnek. A magyar irodalom, amióta van, mindig élt *más irodalmak* idegen fűszereivel, az az egyik nemzeti jellem- vonása. S egy ideje abban a helyzetben vagyunk, hogy a magyarországi irodalomnak *magyarul* is lehetnének *másutt*, az országon kívül termett fű- szerei. S ezek éppen a különbözőségükkel lehetnének a fejlődés színezői, gazdagítói, alkalomadtán még előmozdítói is... esetleg dialektikusan. Tény- szerűen: a nyugat-európai és tengerentúli írók létszáma megállapíthatat- lan ugyan, mértéktartó becslés szerint azonban legalább ötven kiváló költ- ő s novellista író irodalmi értékű munkákat külföldön. Ha a két irodalmi lapban megjelenő írókat vesszük számba: a magyar irodalomnak külföldön legalább kétszáz fizetetlen napszámosa író értékes műveket.

Három évtizeddel ezelőtti becslés, azóta hányan nincsenek már – vagy éppen hazatértek –, és hol van már az a két irodalmi lap. De jó, hogy Sza- bó Zoltán emlékeztet rájuk, az erdélyieknek, a fel- és délvidékieknek (meg a kárpátaljaiaknak) különben is jól jön ez a kis szemrehányó beolvasás. Szegény Szabédi 1956-ban az elszakíttottság-elzárttság szóvátételével pró- bálta elhárítani magától a romániai hivatalosság követelését: figyelmeztet- sék, ítélik el Illyés Gyuláékat. A berlini fal nemcsak németeket osztott ketté. Székely János titkolt és mindegyre elárult sértettsége – hiszen még az otthoni Pezsgő-díjat is visszautasította – némi gyógyírt kaphat ma. Va- lóban, elég későre jött az ő „túloldali” fölfedezése, szinte már csak halála után. Pedig (és ezt Sebestyén a vitáik, nyilvánvaló nézetkülönbségeik elle- nére készségesen elismeri) Székely János a múlt század második felének számottevő magyar írója volt, különösen a prózában és a drámában szá- montartásra érdemes, s a *Dózsát* illetően sem tévedett Kós Károly. Székely a nemzeti és világirodalom viszonyához akar hozzászólni – egyelőre nem megy el Beckettig, nem vitatkozik a házigazdával.

- Néhány éve olvastam az *Igaz Szó* Árkádia rovatában egy mondatot: „Világirodalmat írni mindig is kockázatos vállalkozás volt.” A mondat iga- zi komikuma, úgy gondolom, egyáltalán nem abban áll, hogy aránytalanul alászállítja a világkultúra-teremtés nehézségeit. Ellenkezőleg: abban, hogy kockázatosnak minősíti a dolgot. Mert amióta világirodalmat olvasunk, igényünkben és öntudatlan törekvéseinkben írni is mindannyian világiro-

dalmat írunk; más kérdés azután, hogy valóban magáénak tekinti-e a világ írásainkat. Manapság a világirodalom-írás kockázata semmivel sem több, és tökéletesen egybeesik az írás kockázatával egyáltalán. Az emberiség felfedezte közös és igazi problémáit, rájött, hogy ezek nagyjából mindenütt azonosak, s így, amikor a költő egy szűkebb haza emberi kérdéseit veti fel, akkor ezt valamiképpen az egész emberiségre, magára az emberi létre is vonatkoztatja. Provincializmus csak azóta van, amióta világirodalom van. A provinciális irodalom nem a nemzeti irodalom egységéből hull ki, hanem a nemzeti irodalmakra magukra is jellemző világirodalmi igény egységéből. Igen: manapság igazában már csak világirodalom létezik. Vannak művek, amelyeknek sikerül, és vannak, amelyeknek nem sikerül valóban azzá lenniük.

Géza persze meg van győződve róla (János is?), hogy az ő műveinek sikerült világirodalomná lenniük. Ő sem hagyja említetlenül Beckettet, de természetesen a Páskándi-drámák értelmezésével, vagyis önmagával folytatja.

- A sakkból ismerjük ezt a kifejezést: borítékolják a lépést. Nos, ha a publikum nem a döntetlen felemás élményét kapja, hanem a befejezetlenséget titokszertűségbe borítékolva - ez felpiszkálja az illetékesség élményére örökké éhes pszichéjét. Létezik a borítékolt lépés színháza, erre egyik legjobb példa az abszurd. Beckett esetetjői egy-egy villanatra olyanoknak tűnnek, mintha Gorkij is megírhatta volna őket, mintha Pinter *Gondnokjának* szituációja mögött az *Éjjeli menedékhely* is lappanghatna, vagy Ionesco fűszerüzlete az *Orrszarvúban* mintha bármelyik francia realista könyvébe is beillene. Nos, ezek az abszurd színháznak azok a momentumai, amelyek a publikumban ébren tartják az illetékesség illúziójára való hajlamot, az illetékesség illúziójára való állandó készenléteket, ezek a mozzanatok nem hagyják ellankadni egy pillanatra sem. Ez a fajta színház ad néhány kapcsolópontot a valósághoz, ahonnan nézve a képtelent is valóságosnak fogjuk fel. A gyerek nem hiszi el, hogy a nagyváros jóval kisebb is lehet, ha csupán egy légi felvételt mutatunk neki, de ha kézen fogva visszük föl a várost körülvevő irdatlan hegyre, akkor a megtett út realitása hitelesíti benne a számára különben elképzelhetetlen látványt. Ebben az esetben a valósághoz való kapcsolópont a gyermek számára a megtett út, melynek végén valóságosnak fogja fel az egyébként valószerűtlen képet is. Ilyen kapcsolópont a valósághoz, mint már említettem, Beckett-nél az alakok elesettségének szinte naturalista ábrázoltsága és a várakozás emberi motívumai: ami ezután történik, az már hiperbolás kivetítettsége, térbe és időbe vetítettsége a banális mozzanatoknak.

- Szókimondó esztendőket élünk (ha élünk), visszanezék a saját darabjaimra is. Bármilyen különös: legrégebbi dolgaim, ha nem is egészen, „direktebbek” voltak, mint a börtön utániak, amikor is az áldott aescopusi

nyelv, a képes beszéd eszközeihez már gyakrabban nyúltam. Volt persze ebben megvallott irónia is. Az ötvenes-hatvanas években írott abszurd-abszurdoidjaim is jó példák erre, de nem kevésbé a történelmi drámák. Végül is ebben a formában mindent megírtam, amit akarhattam. A *Vendég-ség* nemcsak arról szólt, milyen a besúgás rendszere, az ideológiai besúgásé, hanem: ne hagyjuk megosztani magunkat, mert az Istenhez, vagyis a jó célhoz nemcsak egyetlen vallás, egyetlen eszme útján lehet eljutni. A *Tornyot választok*-ban Apáczai új magyar iskolát akar, amit az erdélyi néző saját iskolaügyére vonatkoztatott, a magyarországi viszont inkább a dogmatizmus elleni harcra, a hatalom által manipulált értelmiségi sorsra. A *vadorzó* az asszimilációról beszél: az önmagában kételkedő hasonlító, befogadó kételkedik az asszimilálás őszinte szándékában. A *rejtekhely*: a forradalmak további sorsát az elesett hősök helyett a második, harmadik garnitúra intézi, sokszor éppen a „rejtezkedők”. A *Tükörkereszt* a világeszmék sovinizálódási folyamatáról beszél. A *Medvebőrben* a párt és a kisebbség viszonyáról... Számomra tehát jó iskola volt az áldott aesopusi nyelv.

Székely Jánosnak alighanem sok ez az önmagára hivatkozó, magyarázó szöveg. A maga kontráját finoman – vagy nem is olyan finoman? – fogalmazza.

– Úgy mondják, a drámaíró fejében általában egy gondolat keres magának cselekményt, amelyben kifejezheti magát. Ha ez igaz, nem vagyok drámaíró. Az én szegény fejemben sohasem a gondolat szül cselekményt, hanem a cselekmény gondolatot. Petronius helytartó történetét készen kaptam egy modern kultúrtörténeti munkában, részletesen és lekerekítve, már-már színpadi képekre osztva, épp csak a dialógusokat kellett hozzáfagynom. Sőt – hogy érdemem kisebbsítésére ezt is bevalljam –, munkám közben maguk a dialógusok is úgyszólván maguktól kínálkoztak. Érzésem szerint ezek és csakis ezek a szavak képesek rekonstruálni a hajdani történetet. Olyan eseményt írtam meg tehát, amely valamikor, pontosan 1932 évvel ezelőtt csakugyan megesett. A történetnek mégsem valóságát, még csak nem is kerekdedségét éreztem igazán figyelemre méltónak. Hiszen hány valódi, kerekded történet mellett megyek el naponta anélkül, hogy drámaírásra ingerelne. Hanem az akkori szíriai helytartó, Publius Petronius alakja. Ez a csodálatos hajdani ember, aki az egész júdeai válságot hosszú ideig egymaga hordozta a vállán, aki a nagy történelmi konfliktust habozás nélkül magára vállalta, s interiorizálva, önmagában küzdötte végig. Aki saját erkölcsi létében viselte el kora valamennyi lényeges konfliktusát. Egy ember, aki azóta csaknem teljesen kiesett az emberiség emlékezetéből, noha példás emberséggel állt helyt a császárkor mocskában és zűrzavarában, még hozzá éppen ott és éppen akkor, amikor a legnehezebb volt – a Római Birodalomban, Caligula idején.

Nemes vetélkedés. Sebestyén nem akarná, lehet, nem is tudná eldönteni, a *Vendégség* vagy a *Caligula helytartója* az emlékezetesebb számára, melyiket helyezné a csúcsra – ha volna „csúcs” az ilyen összemérésekben. Melyiket delegálná a kortárs világirodalomba. Nyilván mind a kettőt. A *Tornyot választok*-ról sem feledkezne azonban meg és a *Hugenották*-ról sem (bizonyára a cenzúra miatt kapta ezt a címet a szatmárnémeti bemutatón, a Magvetőnél és a budapesti bemutatón a *Protestánsokként* jelent meg) – az olvasás élményét a színház emeli igazi magasba. A szatmáriak, Ács Alajossal, Török Istvánnal cáfoltak rá a szabadkozó szerzőre, hogy ő pedig könyvdrámát írt (ők odaától változatlanul vitatkoznak, érvelnek az élő színház mellett). A *Tornyot választok* Harag Gyuri első nagy kolozsvári sikere; itt Siklóséknál pontosan mutat rá a siker okára, legalábbis a rendezői koncepció felől.

– Számomra a *Tornyot választok* nemcsak a hatalom játékát jelenti a tudósokkal, vagy a tudós szabadságának az elfojtását jelenti, hanem ugyanakkor jelenti a koldusok jelenlétét is az egész első felvonásban. Ez már több mint helyi probléma, helyi problémákra adandó válasz, vagy egy bizonyos történelmi periódusnak a tükre; az már nagyobb áttekintés.

Géza nem hagyja magát, bár most is hálás Gyurinak a harminckét évvel ezelőtti bemutatóért, azért, hogy híressé tette a drámáját.

– Ő mindig a szövegből indult ki, sok más rendezővel ellentétben. Olyan csupasz volt a színpad, hogy látszott hátul a díszletraktár kétszárnyú, pántos nagy vasajtaja, és a mögötte lévő alagút, amely a színház udvarára nyílt. Vagyis ott távol fény derengett. Amikor II. Rákóczi György fejedelem jött – messziről, az udvarból jött. Az ajtószárnyak kellően csikorogtak, hogy aztán maga a hatalom jöjjön kongó léptekkel a maga labirintusain. Ki tudott akkor még Ceaușescu épülő labirintusáról?... Nos, ilyen szorongató, körülményes bejövetel után annál nagyobb volt a kontraszt: egy ifjú, szinte mosolygó arcú fejedelem: tőlem ne féljeteK, nincs kitől. Annál ijesztőbb volt, ha közbeszólt a hitvitában. Barátom, Héjja Sándor játszotta. László Gerő, másik régi jó barátom volt Apáczai. Meglepetésemre „lemásolta” néhány életbeli vitagesztusomat, arcjátékomat. Egy bizonyos szűkebb körnek persze csupán ínyencség volt, ám túl ezen, élete egyik legnagyobb alakítása volt. Erős Basiriust formált Horváth Béla, és a két koldus szerepében Vadász Zoltán és Pásztor János örökre emlékezetes marad nekem.

Sebestyén figyelni Héjja Suncit meg Vadászt (hozzájuk képzeLi Gerőt és Pásztor Jánost is), ahogy az emlékezésbe egyre jobban belelendülő Páskándi harmadik személyben beszél róluk s a színészeknél kevésbé hiú Haragról. A dicséreteknek szinte nincs határa.

- Harag nagyon értett a színpadi kontrasztok nyelvén, s mindenekelőtt úgy tudta fanatizálni színészeit, mint kevesen. Óriási színészpedagógus volt. Haragot nemcsak akkor, én már régóta szerettem. Tudtam, Földes Laciék nem lelkesülnek akárkiért, s meggyőződhettem: a sorsát nála senki jobban nem szánta az erdélyi magyar színház oltárára, mint éppen Harag György. A maga idejében nemcsak a legnagyobb magyar tragédia- vagy drámarendező volt, Erdélyben mindenképpen, hanem hűséges transzszilván lélek, akit ugyan ezzel-azzal, tán családi szóval is, egy időre „elcsábítottak” a Regátba, de hamar rájött, hol van a helye. Ő az, akiből sohasem lehetett volna janicsár.

Vajon valóban annyi idő eltelt a *Tornyot választok* kolozsvári bemutatója óta, hogy ez az egész nagyszerű csapat, szerzőstül-rendezőstül-színésztül csak a mennyei kapuból visszatérve, illetve itt, a Szent Jakab tanyán mondhatja-hallgathatja az irodalom- és színháztörténeti megdicsőülést? Ha még egyszer össze lehetne hozni őket a színpadon, nem hagyva ki a társulatból Péterffy Gyuszt, Nagy Dezsőt, Köllő Bécut, még a Harag-csapat kialakulása előtt távozott Libát, azaz Bencze Ferit meg Szabó Lajost, Balogh Évát (Sebestyén most csak a hozzá közelebb állókat sorolja elő) – micsoda világszínház lenne... Persze azokkal együtt, akik továbbra is ott-hon vannak. És azokkal, akik már egy más iskolát jártak. Szabédi László volna a dramaturg, mint valamikor nagyon régen, a kolozsvári Nemzetiben. Meg hát itt lenne az öreg Tompa is.

Micsoda zűrzavar, már megint. Hát persze, Méliusz szokta ezt mondani, és most még igaza is volna (mint ahogy nem volt, amikor neki lehetett közvetlen beleszólása a kolozsvári színház dolgaiba!). Ennyiféle művészt, író-t egy karámba terelni, akárcsak megpróbálkozni vele; ebből jó nem sülni ki. Már abból is látni lehet ezt, hogy Szabédi Laci itt van velük, Londonban, és meg sem szólal. Nem csoda, hiszen ő az ötvenes évek szörnyűségein át hallgatja, ami itt ma elhangzik.

Gézától Harag szinte már szóhoz sem jut, jöllehet ez igazán az ő terepe. Emlegették az *Éjjeli menedékhelyet*, Beckettet, Ionescót, a naturalizmust és az abszurdot. Halljuk végre a gyakorló színházi ember véleményét.

- Én azt vettem észre a világban, hogy az úgynevezett avantgárd színház az periferikus, az tényleg pincébe vagy kis termekbe való, és inkább kedvtelésből vagy pedig szeszélyből, különlegességből vagy önkéntes áldozatokból fenntartható mozgalom. A nagy tömeget, a nagyközönséget nem befolyásolta. De igazi nagy európai színházak – gondolok a Stein nyugatberlini színházára, gondolok a Peimann bochumi színházára, Brookra Párizsban (mert most Párizsban dolgozik) vagy Strehlerre a Piccolo Színházban – a legjobb és a legkorszerűbb módon egyesítették az avantgárd néhány olyan alaptulajdonságát, amely friss vérkeringést hozott be a színját-

szásba. De az már egy másfajta minőségi színház. Hiába mondjuk mi azt, hogy majd vissza fog térni a régi jó megszokott hagyomány – soha nem tér vissza semmi, és ez sem fog soha visszatérni, illetve valami hasonló lesz, csak egészen más. Tehát teljesen átalakul éppen ezeknek a periférikus avantgárd meg a más dinamikájú színházaknak a hatására. Sokféle színházat láttam, mechanikus színházat, ahol a színészek csak bábokként használhatók, láttam borzasztó dinamikus előadásokat, rengeteg külső-belső effektussal, láttam szöveg nélküli színházat, az Eugenio Barba-féle tánc- és furcsa fantomok színházát; igaz – lehet, én is konzervatív vagyok –, a költészetet vagy az irodalmat nem pótolja, de kétségtelenül hatással van rá. A költészetet sem úgy fejezi ki, ahogy mi gondoljuk: hogy a költészet egyenlő a pátosszal. De nem egyenlő. Vagy a nagyon tisztán mondott szöveggel. Ez nem igaz. Ez bonyolultabb dolog.

A legbonyolultabbak túl vannak a megérthetőség – vagy talán a megérthetőség – határán. Mert meg lehet-e igazán érteni azt, ami a *Cseresznyés-kert* marosvásárhelyi (román nyelvű) bemutatóján történt? Illetve már a rendezés, az utolsó rendezés heteiben, napjaiban, a halálos betegség óráiban? A színházi valóság és a tébolyító vizionálás, a valószínűleg gyógyszer okozta ijesztő látomások között? Sebestyénnek élete egyik leghihetetlenebb élménye, amikor ott álltak hármában, feleségével és Berkes Erzsivel, a Harag Gyuri ágyánál, s megpróbálták szétválasztani a hallottakat és látottakat. S a temetés, a vásárhelyi zsidó temetőben. Sunci búcsúztatójával:

- Köszönjük a sorsnak, hogy csillaggal és keresztrel megjelölt szép életedet e keservesen-gyönyörű tájra irányította. Köszönjük neked, te örökösen játszó, glóriás, nagy gyermekember, hogy keresztként cipeltetted velünk az anyanyelvi, a közösségi magunk-kifejezés kényszerét. Köszönjük menedéket lobbantó okosságod, örök ifjú lelkesedésed. Köszönjük, mi megfosztott lelkű barátok, hogy találkoztunk veled, hogy barátodul fogadtál.

Ez valóban a legtöbb. Ha barátul fogadnak. Erről és a tiszteletről írt Berkes Erzsi, nagyon pontosan.

- Itt vannak mind, akikkel együtt játszott s akiket a színházi fegyelem nem parancsolt másüvé. A kolozsváriak, akikkel pályáját kezdte, a szatmáriak, akikkel elébb a nagybányai, majd a szatmári társulatot formálta; itt állnak első országhatáron túli sikerei részesei, a marosvásárhelyiek, s itt a csúcscigig vivő fiatalabb kolozsvári együttes, a hivatásosak és patronált műkedvelői. De jöttek Újvidékről is, de jöttek bukaresti partnerek is, de ideért autóstoppal az őt távolról tisztelő temesvári rendező is, és összenéztünk páran magyarországiak is. Nem ver közénk éket sem a felekezeti rítus, sem a felekezettelenség, sem a nyelvek különbözősége: ahogy Harag György művészete egységet teremtett a színházban, úgy vagyunk együtt a gyász fájdalmában, a senkitől sem kisajátítható legegyszerűbb szertartásban.

Éppen húsz évvel ezelőtti szöveg. Jó ezt most hallani, legalább itt Londonban, a Szepsi Csombor Kör égisze alatt, Siklós Pistáéknál. Olyan ritka, fölemelő pillanat, hogy nem is kellene folytatni a beszélgetést. Shakespeare-től, Laurence Olivier-től ugyan meglehetősen távolra kerültek. Távolra? Csét kellene megkérdezni... Sebestyénnek egy lényeges kérdésben volna még vitatkozni valója Pistával (nagyjából a Harag Gyuri halálakor nyilatkozott ő valamit az erdélyi magyarság romániai jövőjéről), de hagyjuk ezt későbbre, majd Bukarestben letárgyalják. Most csak köszönet illetheti Istvánt, hogy befogadta ezt a társaságot – hogy újra összejött a Szepsi Csombor Kör.

Részlet az Apokrif kerekasztal (avagy a Mennyei kapu) című, megjelenés előtt álló könyvből

